

1

બે મહારાજ્યો

1. કનોજ

હર્ષવર્ધન (ઈ.સ. 606-647) :

પિતા પ્રભાકરવર્ધનનું અવસાન થતાં મોટા ભાઈ રાજ્યવર્ધન થાણેશ્વરની રાજગાદી સંભાળતા હતા. તેમનું ગૌડ રાજવી શશાંકના દગાના કારણે મૃત્યુ થયું. બહેન રાજ્યશ્રીને માળવાના રાજા દેવગુપ્તે કેદ કરી હતી. આવા કપરા સંજોગોમાં રાજ્યના આગેવાનોની સલાહથી હર્ષવર્ધને થાણેશ્વર (વર્તમાન પંજાબ – હરિયાણા) મુકામે રાજગાદી સંભાળી. રાજસત્તા મળતાંની સાથે જ તેણે કેદ થયેલી બહેન રાજ્યશ્રીને મુક્ત કરાવવાનું નક્કી કર્યું. વનવાસી સ્ત્રીઓ અને બૌદ્ધ સાધુ દિવાકર મિત્રની મદદથી હર્ષવર્ધનને રાજ્યશ્રીને વિંધ્યનાં જંગલોમાં ‘સતી થતી’ અટકાવવામાં સફળતા મળી. આ સમયે કનોજ (ઉત્તરપ્રદેશ)નું રાજ્ય રાજા વગરનું હોવાથી હર્ષે પોતાની બહેનનું રાજ્ય સ્વહસ્તક લીધું. ત્યાર બાદ તેણે માળવાના રાજા દેવગુપ્તને હરાવ્યો. ગૌડ રાજવી શશાંક પર આક્રમણની તૈયારીના ભાગરૂપે તેણે કામરૂપ (આસામ)ના રાજા ભાસ્કરવર્મન સાથે કુનેહપૂર્વક મૈત્રીસંબંધો બાંધ્યા. આગળ જતાં વિશાળ સૈન્ય સાથે ગૌડ રાજવી શશાંકને તેણે સખત હાર આપી, તેના રાજ્યનો મોટો ભાગ જીતી લીધો. માળવા અને સૌરાષ્ટ્ર પર પણ વિજય મેળવ્યો. જોકે દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજવી પુલકેશી બીજા સાથેના યુદ્ધમાં તેને સફળતા મળી નહિ. છતાં સતત સાત વર્ષ સુધી વિજયયાત્રા કરીને સમ્રાટ હર્ષવર્ધને થાણેશ્વરના એક નાનકડા રાજ્યમાંથી ઉત્તર ભારતમાં એક વિશાળ સામ્રાજ્ય ઊભું કર્યું.

1.1 સમ્રાટ હર્ષવર્ધન

● વિચારો ●

સમ્રાટ હર્ષવર્ધને ઉપર્યુક્ત રાજ્યોને હરાવ્યાં એ યોગ્ય હતું ?

હર્ષનું શાસન અને વહીવટ :

રાજ્યના સમગ્ર વ્યવસ્થાતંત્ર પર હર્ષવર્ધન જાતે દેખરેખ રાખતો હતો. નિરીક્ષણ કરવા માટે તે રાજ્યના વિવિધ ભાગોમાં સતત પ્રવાસ કરતો હતો. પોતાની દિનચર્યાને તેણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચી હતી. પ્રથમ ભાગ વહીવટ માટે, બાકીના બે ભાગ પ્રજા કલ્યાણ તથા ધાર્મિક કાર્યો માટે ફાળવતો. વહીવટમાં તે ન્યાયી અને ફરજપાલનમાં ખૂબ જ નિયમિત હતો. સદ્કાર્યો કરવામાં તે ભોજનને પણ ભૂલી જતો.

1.2 હર્ષના હસ્તાક્ષર

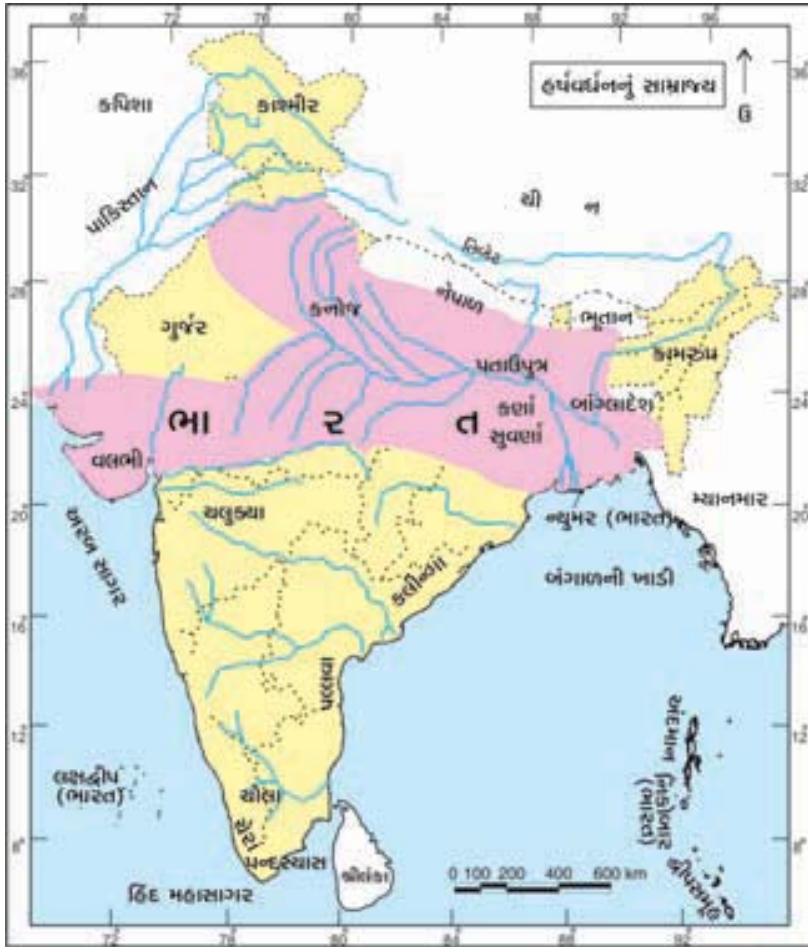
● આટલું જાણો ●

રાજ્યનો વહીવટ કરવા સમ્રાટ હર્ષના મંત્રીઓમાં સેનાપતિ, પ્રતિહાર (દ્વારપાલ), સંધિવિગ્રાહક (વિદેશમંત્રી), રાજદૂત, પરરાજ્યમંત્રી, મહાદંડનાયક (વડા ન્યાયાધીશ), અક્ષપટલિક (નોંધણી કરનાર) વગેરે હતા.

● વિચારો ●

હાલ તમારા જિલ્લા અને તાલુકાનો વહીવટ કરવા માટે કયા કયા અધિકારીઓ છે ?

હર્ષવર્ધને રાજ્યમાં અનેક વિશ્રાંતિગૃહો, વાવ, કૂવા, તળાવ, મઠો અને વિહારો બંધાવ્યા હતા. જીવહિંસા પર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો હતો. પ્રતિવર્ષ તે એક બૌદ્ધ ધર્મચર્યા-સભા બોલાવતો અને દર પાંચ વર્ષે પ્રયાગ મુકામે મોટી ધર્મપરિષદ અને દાનમહોત્સવનું આયોજન કરતો. ધર્મપરિષદ વેળાએ તે પોતાનો ભંડાર અને શરીર પરનાં આભૂષણો ખાલી થઈ જાય ત્યાં સુધી દાન આપતો. સુસંસ્કૃત સાહિત્યકાર અને મહાકવિ બાણભટ્ટથી હર્ષના દરબારની શોભામાં વૃદ્ધિ થતી હતી. તેમની પ્રખ્યાત કૃતિઓ ‘હર્ષચરિત’ અને ‘કાદંબરી’ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અજોડ સ્થાન ધરાવે છે. સમ્રાટ હર્ષવર્ધન પોતે પણ સાહિત્યકાર હતો. તેણે ‘નાગાનંદ’, ‘રત્નાવલિ’ અને ‘પ્રિયદર્શિકા’ એમ ત્રણ નાટકો રચ્યાં હતાં. સમ્રાટ હર્ષના સમયની ઘણી મહત્વની બાબતો ‘હર્ષચરિત’માંથી આજે આપણને જાણવા મળે છે.

1.3 હર્ષવર્ધનના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

● પ્રવૃત્તિ ●

- તમારી શાળામાં રહેલી ભૌતિક ચીજવસ્તુઓની યાદી તૈયાર કરો.
- તે ચીજવસ્તુઓ કોના દ્વારા મળેલી છે ?
- દાતાઓ દ્વારા તેમાંથી શું-શું મળેલું છે ?
- દાતાઓ શા માટે શાળામાં દાન આપે છે ?

સમ્રાટ હર્ષવર્ધન અને નાલંદા વિદ્યાપીઠ :

હર્ષે પોતાના રાજ્યની નાલંદા વિદ્યાપીઠ અને તેના આચાર્ય શીલભદ્રને જરૂરી તમામ સહાય પૂરી પાડીને દેશ-વિદેશમાં પ્રસિદ્ધિ અપાવી હતી. આ નાલંદા વિદ્યાપીઠના નિભાવ માટે તેણે 100 જેટલાં ગામો આપ્યાં હતાં. લોહ, સોમલ અને પારાની ભસ્મનો ઔષધિ તરીકે ઉપયોગ સૂચવનાર રસાયણશાસ્ત્રી નાગાર્જુન નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં જ થઈ ગયા.

1.4 નાલંદા વિદ્યાપીઠ

● આટલું જાણો ●

- નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં પ્રવેશવા ઈચ્છતા વિદ્યાર્થીએ પ્રવેશપરીક્ષા પસાર કરવી પડતી.
- નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં રહેવા, જમવા તથા શિક્ષણ મેળવવાની વ્યવસ્થા નિ:શુલ્ક હતી.
- નાલંદા વિદ્યાપીઠના ભવ્ય અને સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયનું નામ 'ધર્મગંજ' હતું.

● વિચારો ●

નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ શા માટે નિ:શુલ્ક આપવામાં આવતું હતું ?

કેવું હતું લોકોનું જીવન ?

તત્કાલીન નગરો અને ગામોને ફરતી કિલ્લેબંધી હતી. એમાં પ્રવેશ માટે મોટા દરવાજા હતા. સમાજમાં મુખ્ય ચાર વર્ગો હતા. પડદાપ્રથા અને આંતરજાતીય લગ્નપ્રથા પ્રચલિત ન હતી. સતીપ્રથા, બાળલગ્નો અને બહુલગ્નોની પ્રથા શરૂ થઈ ચૂકી હતી. લોકો ખોરાકમાં દૂધ અને તેની બનાવટો ઉપરાંત ઘઉં, ચોખા, ફળો અને શાકભાજીનો છૂટથી ઉપયોગ કરતા. લોકો સાદાં, સફેદ અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરતા. પુરુષો ધોતી અને સ્ત્રીઓ સાડી પહેરતી. તેમના અલંકારોમાં ફૂલમાળા, વેદ, વીંટીઓ, કડાં, કંગન, હાર વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. મનોરંજનમાં શતરંજ અને સોગઠાંબાજી પ્રચલિત હતાં. નટ અને મદારી ગામડાંઓમાં ફરી લોકોનું મનોરંજન કરતા.

પ્રજાનો મુખ્ય વ્યવસાય કૃષિ અને પશુપાલન હતો. જમીન મહેસૂલ 1:6 (ઉપજનો છઠ્ઠો ભાગ) જેટલું નહિવત્ લેવામાં આવતું. આંતર-બાહ્ય વ્યાપાર વૈશ્યોને હસ્તક હતો. વ્યાપાર અને ચીજવસ્તુઓની હેરફેર માટે પાટલિપુત્રથી ભૃગુકચ્છ બંદર (હાલનું ભરૂચ) સુધી એક સળંગ રાજમાર્ગ જેવી સુવિધા રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવી હતી. વ્યાપારવિનિમય માટે સોના-ચાંદીના સિક્કાનું ચલણ હતું. અલંકારો, મૂર્તિઓ, હાથીદાંત તથા ઈમારતી લાકડાનું રાચરચીલું બનાવી નિકાસ કરવામાં આવતી. વ્યાપારનું પાસું ભારતતરફી હોવાથી સમૃદ્ધિ ઘણી વધવા પામી હતી. હર્ષવર્ધનના યુગ દરમિયાન રોમમાંથી ઘણું સોનું વ્યાપારને કારણે ભારતમાં ઘસડાઈ આવતું હતું. હિન્દુ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ પાળતી પ્રજામાં સર્વધર્મ સમભાવની ભાવના હતી.

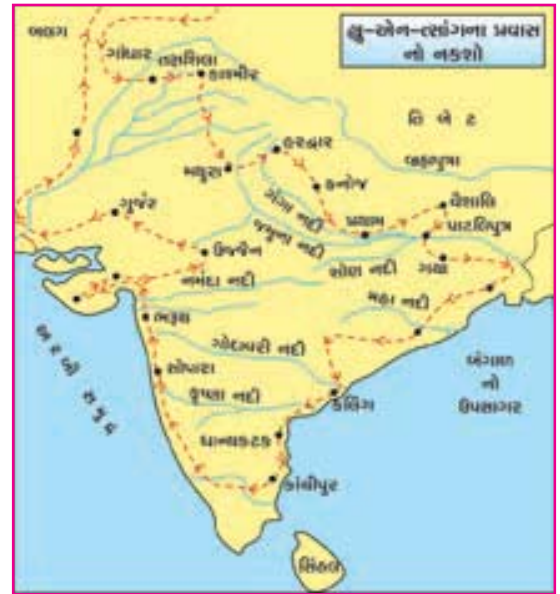
● વિચારો અને નોંધ કરો ●

1. સમ્રાટ હર્ષના સમયમાં પ્રજામાં કયા કયા કુરિવાજો હતા ?
2. આજે ભારતમાં કયા કયા કુરિવાજો જોવા મળે છે ?
3. વર્તમાન સમયમાં મનોરંજનનાં સાધનો કયાં કયાં છે ?
4. પ્રાચીન સમયે નગરો ફરતે કિલ્લેબંધી શા માટે કરાતી હતી ?

તમને પ્રશ્ન થશે કે આ બધું શી રીતે જાણવા મળ્યું ? જવાબ છે : એક ચીની મુસાફરની નોંધપોથી પરથી. તે ચીની મુસાફર હતો હ્યુ-એન-ત્સાંગ.

1.5 હ્યુ-એન-ત્સાંગ

1.6 હ્યુ-એન-ત્સાંગનો ભારતપ્રવાસ

હ્યુ-એન-ત્સાંગ (ઈ.સ. 629-645)

હર્ષના સમયમાં આ ચીની મુસાફર ભારત આવેલો. બૌદ્ધ ધર્મના અભ્યાસ માટે આવેલા હ્યુ-એન-ત્સાંગે 5 વર્ષ સુધી તો નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં રહી અભ્યાસ કર્યો હતો.

● પ્રવૃત્તિ ●

વર્તમાન ભારતનાં ક્યાં ક્યાં રાજ્યોનો હ્યુ-એન-ત્સાંગે પ્રવાસ કર્યો હતો ? આગળના નકશાના આધારે તેની યાદી તૈયાર કરો.

● આટલું જાણો ●

15 વર્ષ સુધી હ્યુ-એન-ત્સાંગે ભારતના જુદા જુદા ભાગમાં ફરી આપણી સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિનું વર્ણન લખ્યું છે. ઈ.સ. 645માં તે મધ્ય એશિયાના રસ્તે ચીન પરત ફર્યો. તે કેટલાંક પુસ્તકો, અવશેષો અને મૂર્તિઓ સાથે લેતો ગયો; તે પહેલાં સમ્રાટ હર્ષે ઊજવેલ પ્રયાગની છઠ્ઠી બૌદ્ધ ધર્મપરિષદમાં તેણે હાજરી આપી હતી.

હ્યુ-એન-ત્સાંગે નોંધ્યું છે કે -

- હર્ષવર્ધનનાં રાજ્યોમાં 100 બૌદ્ધ મઠો હતા.
- પ્રજાજીવન સાદું, સાત્ત્વિક, ખૂબ જ સુખી, સદાચારી તથા ન્યાય અને સત્ય પર આધારિત હતું. છળકપટ કે વચનફેરને પાપકર્મ સમજવામાં આવતું.

● પ્રવૃત્તિ ●

તમે બનાવેલી યાદીમાંથી દક્ષિણ ભારતનાં રાજ્યો અલગ કરી, તેમનાં નામ લખો.

2. વાતાપી

આ સમયે દક્ષિણ ભારતમાં પણ રાજા હર્ષ જેવો એક પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો કે જેની સામે યુદ્ધમાં હર્ષની હાર થઈ હતી; તે રાજા એટલે પુલકેશી બીજો.

રાજગાદી સુધીની સફર :

દક્ષિણ ભારતમાં ચાલુક્ય (સોલંકી) વંશ વાતાપી નગરમાં (બાદામી-કર્ણાટક) રાજધાની રાખી, રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેમનું રાજ્ય સારી રીતે વિસ્તરેલું હતું. પુલકેશી પહેલો તેનો બળવાન રાજા હતો, જેણે 'અશ્વમેધ' યજ્ઞ કર્યો હતો. તેના ધ્વજમાં વરાહાવતારનું ચિહ્ન રહેતું. પુલકેશી પહેલા પછી એમનો પુત્ર કીર્તિવર્મા ગાદીએ આવ્યો. એ પછી એનો ભાઈ મંગલેશ રાજા બન્યો, જેણે વાતાપીમાં નમૂનેદાર વિષ્ણુમંદિર બાંધ્યું હતું. તેના પછી સત્યાશ્રય પુલકેશી બીજો ગાદી પર આવ્યો.

પુલકેશી બીજો (ઈ.સ. 610-642) :

ચાલુક્ય વંશમાં પુલકેશી બીજાએ આશરે 30 વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ રાજા ઘણો પ્રતાપી અને બહાદુર યોદ્ધો હતો. તેણે અનેક લડાઈઓ જીતી. તેણે પ્રથમ લાટ (દ. ગુજરાત) અને પછી ગુર્જર (ઉ. ગુજરાત) જીતેલાં. કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેના વેંગી પ્રદેશો પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. આંધ્રપ્રદેશ પણ તેના કબજામાં હતું. રાજધાની વાતાપીને તેણે ખૂબ સુંદર નગરી બનાવી હતી.

1.7 પુલકેશી બીજો

જ્યારે કનોજનો રાજા હર્ષવર્ધન પોતાની વિજયક્રૂચ આગળ ધપાવ્યે જતો હતો, ત્યારે દક્ષિણનો પુલકેશી બીજો પણ પોતાના લશ્કરને ઉત્તર તરફ લઈ જતો હતો. આ બંને મહારાજાઓ નર્મદા પાસે ભેગા થયા અને મોટું યુદ્ધ થયું. હર્ષ જેવા મહાન રાજાને પુલકેશી બીજાએ હાર આપી. આથી હર્ષની વિજયક્રૂચ ચંભી ગઈ. હર્ષ-પુલકેશી વિગ્રહથી કનોજનું સામ્રાજ્ય નર્મદા સુધી આવીને અટકી ગયું.

પુલકેશી બીજો વીર હતો, તેમ કળાનો પણ શોખીન હતો. તેના સમયમાં વાતાપી અને ધારાપુરીની ગુફાઓ નિર્માણ પામી હતી. અજંતાની ગુફાનાં કેટલાંક જગમશહૂર ભીંતચિત્રો એ વખતે બન્યાં. હ્યુ-એન-ત્સાંગ હિન્દમાં ફરતો ફરતો દક્ષિણ ભારતમાં પુલકેશીના દરબારમાં ગયેલો. તેના વૈભવના હ્યુ-એન-ત્સાંગ ખૂબ જ વખાણ કરે છે. આ રાજાઓ હિન્દુ ધર્મના ઉપાસકો હતા. આ સમયે બૌદ્ધ ધર્મ ધીમો પડ્યો હતો. જૈન ધર્મની એક શાખા 'દિગંબર'નો પ્રભાવ વધ્યો હતો.

1.8 અજંતાની ગુફા

હર્ષ અને પુલકેશી સમકાલીન રાજા હતા, પણ હર્ષ અમુક યુદ્ધો પછી મન વાળીને બેસી ગયો. પુલકેશી એ ન કરી શક્યો. પરિણામે કાંચીવરમના પલ્લવ વંશના રાજા સાથે યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં પુલકેશી બીજાનું મૃત્યુ થયું હતું (ઈ.સ. 642). હર્ષવર્ધન એમના મૃત્યુ પછી પાંચ વર્ષે અવસાન પામ્યા. પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસમાં તેઓ છેલ્લા હિંદુ સમ્રાટ હતા.

સ્વાધ્યાય

1. ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

1. હર્ષ અને પુલકેશી બીજાના રાજ્યવિસ્તાર દર્શાવતા નકશાનો અભ્યાસ કરી, તેમના પ્રદેશનાં મુખ્ય નગરો, નદીઓ લખો.
2. પુલકેશી બીજા અને હર્ષ – આ બંનેના વ્યક્તિત્વમાં શું તફાવત હતો ?
3. હ્યુ-એન-ત્સાંગ પોતાની સાથે પુસ્તકો, અવશેષો અને મૂર્તિઓ શા માટે ચીન લઈ ગયો ?
4. હર્ષવર્ધને સત્તા મળતા કોને મુક્ત કરવાનું વિચાર્યું ?
5. સમ્રાટ હર્ષવર્ધને ક્યાં ક્યાં નાટકોની રચના કરી ?
6. પુલકેશી બીજાના સમયમાં કઈ કઈ ગુફાઓ નિર્માણ પામી હતી ?

2. ચર્ચા કરો :

1. હર્ષ પુલકેશીને શા માટે હરાવી ન શક્યો ?
2. એક રાજવી તરીકે ઉત્તમ કોણ – હર્ષ કે પુલકેશી બીજો ? શા માટે ?
3. હર્ષ અને પુલકેશી એ બંને વીર હતા તો બંને શા માટે લડ્યા ? ફરીથી બંને વચ્ચે લડાઈ કેમ ના થઈ ?
4. નાલંદા વિદ્યાપીઠ અને વર્તમાન વિદ્યાસંકુલોમાં શું તફાવત છે ?